

N.GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASINDA VƏ TÜRK EPOS NÜMUNƏLƏRİNDƏKİ QADIN OBRAZLARININ TİPALOJİ TƏHLİLİ

Ülkər BAXŞIYEVA*

Açar sözlər: Nizami, epos, qadın, türk, təhlil

XÜLASƏ

Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeməsindəki hökmdar qadın obrazları türk epos ənənələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Şair məqsədli şəkildə “Xosrov və Şirin” poeməsində “Məhin Banunun Şirinə öyüd verməsi” hissəsində qəhrəmanların milli kimliyinin təsvirində türk epos ənənələrindən yararlanmışdır. Məhin Banunun Şirinə verdiyi nəsihəti ikitərəfli əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi ana statusunda olan bir bibinin qardaşı qızına verdiyi nəsihəti, ikincisi bir hökmdarın şahzadəyə verdiyi əxlaq, “dövlətçilik dərsi”. Məhin Banu Şirinə siyasi-mənəvi baxımdan türk dövlət ədəbinə uyğun olaraq ölçülü-biçili davranmağı məsləhət görür. Məsnəvidəki bu elementi türk epos ənənələrindən gəlmə hesab edə bilərik. Poemanın bu hissəsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Dirsə xanın xanımının oğluna verdiyi nəsihət məzmunca fərqli olsa da, epik funksiya baxımından eynilik təşkil edir. Hər iki qadın-ana övladlarına ailədə, dövlətdə, cəmiyyətdə düzgün olanı etməyə çağırış edir. Hər iki nəsihətin məzmununda fərdilik yoxdur, Oğuz-Türk dövlətçilik ədəbinə əsaslanmışdır.

Nizami Azərbaycan ədəbiyyatının elə dühalarından biridir ki, onun əsərləri əsrlər keçsə də hər zaman öz aktuallığını, orijinallığını qoruyub saxlamışdır. Bu səbəbdən də Nizami yaradıcılığı hər zaman Şərq və Qərb ədəbiyyatşünas alimlərinin tədqiqat mövzusu olmuşdur. Şairin məsnəviləri həm mövzu rəngarəngliyi, həm forma xüsusiyyətləri, həm də obrazların spesifikliyi ilə oxucuların zövqünü oxşamışdır. Nizami türk milli mənşəyini nümayiş etdirmək üçün məsnəvilərindəki obrazların, hadisələrin təsviri zamanı türk folklor ənənələrindən yetərinə bəhrələnmişdir. Şairin əsərlərində əksini tapmış dastan elementlərini türk folklor ənənələri ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb etsək, böyük həcmdə tədqiqat işləri ərsəyə gətirmək mümkün olar. Bu prizmadan yanaşsaq, Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisində də türk folklor ənənəsi baxımından Məhin Banu və Şirin obrazlarının poetik cizgiləri əlamətdardır. Nizami məsnəvidə Oğuz-Türk qadın kimliyinin müxtəlif xarakterlərini Məhin-banu və Şirin obrazlarının simasında canlandırmışdır.

Nizami Məhin Banu obrazını yaradarkən tipik Azərbaycan qadınının xüsusiyyətlərini canlandırmışdır. Məhin Banu obrazı özündə türk milli-mental dəyərlərini cəmləşdirən obrazdır. O, ağıl, zəkası, tədbirli olması ilə seçilən, yurduna, elinə-obasına bağlı bir obrazdır. Tədqiqatçıların fikirlərinə görə Nizami Məhin Banu obrazını yaradarkən məqsədli şəkildə milli dəyərlərə bağlı kontekstdə canlandırmışdır. M. Mübarizin fikirlərinə görə, Məhin Banu “Nizaminin idealı olmuşdur”. Məhin Banu hökmdar qadın obrazıdır. O, idarəçilik sistemində də öz dəsti-xətti, üslubu ilə seçilən bir xanımdır. Onun düzgün qərarları, yürütdüyü düzgün siyasəti sayəsində xalq əmin-amanlıq və firəvanlıq içərisində yaşayır. Məqalədə Məhin Banu obrazının bədii-estetik xüsusiyyətləri deyil, daha çox onun türk epik folklor kimliyi ilə əlaqəsini araşdıracağıq.

Nizaminin Məhin Banu obrazının Ərmən ölkəsinin hakimi olması onun milli kimliyi barəsində nizamişünaslıqda yanlış və çox vaxt da qərəzli fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xəlil Yusifli

* ADPU, Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi, f.ü.f.d.

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

(Yusifov) göstərir ki, “Xosrov və Şirin” poeması ilə əlaqədar mübahisə doğuran məsələlərdən biri Məhinbanu və Şirinin etnik mənsubiyyəti ilə əlaqədar məsələlərdir. Tədqiqatlarda, “Xosrov və Şirin” poemasına yazılan şərhələrdə daha çox Məhinbanu və Şirin surətləri ilə bağlı səhvlərə yol verilir... “*Ancaq Nizami Şirin və onun bibisi Məhinbanunu bir Azərbaycan türkü kimi təqdim edir*” (13, s.595).

Tədqiqatçılar Məhin Banu obrazının qeyri-türk olduğunu deyərək məsnəvidəki “Şəmira adlanır o göyçək qadın, // Böyükdür mənası bu gözəl adın. // Cürətdə kişidən heç geri durmur, // Böyük olduğundan Məhin Banudur” (3, s.63) beytlərinə əsaslanırlar. Burada bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Məhin Banunun türk kimliyini inkar edən tədqiqatçılar bu məsələyə qərəzli mövqedən yanaşmışlar. Nizaminin özünəməxsus üslubundan biri də onun öz obrazlarını yaradarkən onlar haqqındakı qaynaqları da göstərməsidir. Bu yanaşmada Nizaminin *alim kimliyi* və *şair kimliyi* diqqətimizi cəlb edir. Nizami bir alim kimi məsnəvilərindəki obrazların epik, tarixi qaynaqlarına müraciət etmişdir. Nizami öz obrazlarının ona qədərki ənənədə mövcud “tarixlərindən” bəhs etməklə yanaşı, obrazlara gətirdiyi özünəməxsus yenilikləri ilə şair kimliyini də nümayiş etdirmişdir. Nizami yaratdığı obrazlarında ənənə və novatorluq prinsipinə əsaslanmışdır. Məsnəvidə şair yaratdığı obrazların yeniliyini göstərmək üçün onların özünə qədərki “keçmişini” də paralel şəkildə təsvir etmişdir. Şirin obrazının timsalında bu xüsusiyyəti daha aydın görə bilərik. Bildiyimiz kimi Firdovsi Şirini Sasani xanədanına bədbəxtlik gətirən mənfi obraz kimi təsvir etmişdir. Lakin Nizami bunun tam əksinə olaraq Şirini xanədana xoşbəxtlik gətirən obraz kimi təsvir etmişdir. Eləcə də şair Məhin Banu obrazını türk qadın kimliyinin poetik abidəsi kimi təcəssüm etdirmişdir.

Tədqiqatçıların bəziləri yalnızlıqlara yol vermişlər. Belə ki, onlar şairin özünə qədərki ənənəyə yaradıcı yanaşmasını nəzərə almamışlar. T.Nüsnüslünün yazdığı kimi, istər L.N.Dodxudayeva olsun, istərsə də A.Y.Krımski və ya ona söykənən Y.V.Levkiyevski, E.E.Bertels, M.Mirrəhimov və başqaları “*açıq-aşkar səhvə yol vermişlər*” (5, s.21).

Bir qrup tədqiqatçılar isə Nizamini Fars şairi hesab etmişlər. Onların Məhinbanunun türklüyünə qarşı çıxması Nizamini bir Azərbaycan türkü və şairi kimi qəbul etməmələri ilə bağlıdır. N.Araslı yazır ki, fars şovinist ədəbiyyatşünasları və onların təsirində olan Qərbi Avropa şərqşünasları “*fars dilində yazan Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqa farsdilli Azərbaycan şairlərini doğma zəmindən ayıraraq fars sənətkarları kimi qələmə verməyə çalışmışlar*” (1, s.5-6).

Ə.Nəcəfzadə də göstərir ki, şairin əsərlərini köçürən bir qisim fars əsilli katiblər onun böyüklüyünü görüb, türklüyə rəğbətini həzm edə bilmədiklərindən ixtisarlar, təhrif yolu ilə Nizamini mənsub olduğu milli kökdən ayırmağa cəhd etsələr də, “*Nizami irsinin türk ruhunu ifadə etməsi onların bu mənfur niyyətinin baş tutmasına imkan verməmişdir*” (6, s.10). Bütün bu deyilənlərə əsaslanıb deyə bilərik ki, “Xosrov və Şirin” əsərində Məhinbanu və Şirin obrazlarının türk etnik kökü və epik ənənəsi ilə bağlılığının ən böyük sübutları vardır. M.Mübariz bu fikirlərlə bağlı aşağıdakı nümunəni göstərmişdir:

*Mən nazlanmaqda ürəkləri qoparan bir
türk olduğum (! – Ü.B.) kimi,
öpüşümlə könülləri bəsləməyi də bilirəm.
Gözlərimə o qədər işıq gətirmişəm ki,
türklərdən dargözlülük uzaqlaşmışdır (4).*

Şirinin dilindən deyilən bu nümunədə onun türk milli kimliyi açıq-aşkar şəkildə nümayiş olunmuşdur. Bundan başqa, T.Nüsnüslü şairin məsnəvidə Şirinin türklüyünə dəfələrlə işarə etdiyini, onu “nazəndə türk”, “qara gözlü türk”, “könül ovlayan türk” adlandırdığını yazır (5, s.21-22).

Məsnəvidə şairin “Məhin Banunun Şirinə öyüd verməsi” hissəsində Məhin Banu və Şirin obrazları ilə türk etnik kimliyi layınının məqsədli şəkildə təcəssüm etdirməsi xüsusilə əlamətdardır. Burada Məhin Banu türk qadınının etnik və epik kimliyinin xarakterik cəhətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Məhin Banu burada əsl türk anası kimi səbr, dözümlü və müdriklik göstərərək Şirinə nəsihət verir. O, Şirinə deyir:

*Şirinə söylədi: “Qızım, bilginən,
Bütün gözəllərin sultanısan sən.
Yüz şahlığa dəyər bir nazın sənin,
Dünyalara dəyər avazın sənin.
Arxanca kölgətək gəzir səadət,
Sənin bəzəyindir ismət, nəzakət.
Camalın dünyaya daim nur saçır,
Hüsnün ismətinin pənahındadır.
Qapısı möhürlü xəzinəsən sən,
Xəbərdar deyilsən, yaxşıdan, pisdən...” (3, s.118)*

Məhin Banunun bu nəsihətində iki mənə səviyyəsi vardır.Ən əvvəl Məhin Banu bir ana obrazında qızına əxlaq dərəsi verir.İkinci məqamda isə o, Şirinə hökmdar kimi “dövlətçilik” dərəsi verir.Çünki Şirin bir şahzadə idi. O, Xosrovun qarşısında yalnızlıqlara yol verməməli idi. Bu cəhətdən, Məhinbanu Şirinə sadəcə nəsihət etmir, ona bir vəliəhd, şahzadə xanımın özünü necə aparması haqqında “dövlətçilik dərəsi” verir. həmin nəsihətləri dərinədən təhlil etsək, türk dövlətçilik ənənələrinin əks olunduğunu görürük. Məhin Banuya görə Şirinin gözəlliyi fiziki-cismani gözəllik deyil,eyni zamanda sultanının gözəlliyi, yəni vəliəhdin, şahzadənin gözəlliyidir. “Gözəllər sultanı” olan Şirinin məsuliyyəti daha ağırdır.O, öz davranışları ilə ölkənin digər gözəllərinə, qızlarına nümunə olduğunu unutmamalıdır.

Məhin Banu Şirinə bildirir ki, bir vəliəhd, şahzadə olaraq onun gözəlliyi hamını cəlb edir.Şirinin statusundan istifadə edərək mənəbini, nüfuzunu, siyasi, iqtisadi mövqeyini yüksəltmək istəyənlərin sayı çoxdur. Ona görə də, Şirin yalnız ismət və nəzakətini qorumaqla bu vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilər.

İsmət – türk etik-epik ənənəsində abır, həya, ar, namusla bağlı dəyərdir.

Nəzakət – hərfi mənada nazik, incə davranışlardır. Lakin Məhin Banu Şirinə nəzakətlə davranmaqla yanaşı, türk dövlət ədəbinə uyğun olaraq ölçülü-biçili davranmağı məsləhət görür. Çünki Şirinin aşıq olduğu Xosrov Ərmənə nisbətən nəhəng və qüdrətli dövlətin şahzadəsi idi. Bu cəhətdən, Xosrovlə dövlət “nəzakətinə” – davranış qaydalarına uyğun hərəkət etmək lazımdır ki, Şirin ucuzlaşmasın:

*Görsə ki, ismətli, vəfalı qızsan,
Elçi göndərəcəkdir adətlə, inan.
Adın bu dünyada namuslu qalar,
Olarsan cahanda böyük hökmdar (3, s.119).*

*Məhin Banunun bu fikirlərində isə:
Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O – Keyxosrov, bizsə – Əfrasiyabıq (3, s.119)*

Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində gerçəkləşdirdiyi niyyətini tam şəkildə bəyan etməyə nail olmuşdur. Məhin Banu Şirinə onların türklərin ulu əcdadı Əfrasiyabın nəslindən olmalarını bildirir.

X.Yusufli bu beytlə bağlı yazır: *“Bu sözlər Nizaminin ürəyindən qopan, onun bir Azərbaycan türkü olmasının inkar olunmaz təsdiqidir”*(13, s.595).

Nizaminin Məhin Banunun dili ilə səsləndirdiyi bu sözlər və eləcə də məsnəvidəki digər elementlər, poemada türk etnik kimliyinin əks olunduğuna və epik folklor ənənəsindən geniş və məqsədli şəkildə istifadə edilməsinə canlı nümunədir. Məhinbanu obrazındakı “Banu” adını da türk epik folklor ənənəsi ilə bağlı element hesab etmək olar.

“Banu” – türk dilində “xanım” mənasındadır. Türk dastançılıq ənənəsində yalnız hökmdarlıq ənənəsi ilə bağlı qadınların adında “banu” sözündən istifadə olunurdu.”Kitabi-Dədə Qorqud” epusunda Oğuz elinin iyirmi dörd tayfasının birinin adlı-sanlı başçılarından olan Baybicanın qızının adı

Banıççək, yəni Çiçək Banu, Çiçək Xanımdır. Bu barədə ensiklopedik qaynaqda verilmiş məlumatlara görə, igidliyi ilə kişilərdən geri qalmayan Banıççək “*alplar dövrünün hər baxımdan kişi qeyrətli türk qızının timsalıdır*”(2, s. 56.). “Xosrov və Şirin”də Məhin Banu haqqında deyilmiş “Cürətdə kişidən heç geri durmur, // Böyük olduğundan Məhin Banudur” (3, s.62-63) misraları bu obrazların hər ikisinin nəyə görə Banu adı ilə işarələməsini izah edir. Hər iki obraz Oğuz-Türk döyüş kultu ənənəsi ilə bağlıdır. Bu cəhətdən, Banıççək Şirin obrazı ilə də eyni qadın-qəhrəman tipologiyasını təmsil edir. Məhin Banunun qardaşı qızına verdiyi nəsihətlə “Dədə Qorqud” dastanlarındakı ana obrazlarının nəsihəti uyğunluq təşkil edir. Belə ki, onun Şirinə verdiyi nəsihətin məna yükü “Dədə Qorqud” epusunun birinci boyunda Buğacın anasının oğluna verdiyi nəsihətlə üst-üstə düşür. Hər iki nəsihətdə Oğuz-Türk epik əxlaq tipologiyasının təzahürü vardır.

Şirin Xosrovun eşqi ilə bəzi çılğın hərəkətlərə yol vermişdir. Məhin Banu özünə xas səbr və təmkin ilə ona doğru yolu göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə Dirsə xan özünün qırx namərd yoldaşının oğluna atdığı böhtanlara inanaraq, oğlunu öldürmək istəmişdir. Dirsənin xanımı da Məhin Banu kimi, özünəməxsus səbr və ağılla davranıb oğluna atası ilə barışmağı nəsihət edir: “Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! – dedi” (2, s.40). O, bu hadisədən də əvvəl Bayındır xanın sözlərindən küsərək əsəbiləşmiş ərini özünün müdrək nəsihətləri ilə sakitləşdirmişdi (2, s.35).

Hər iki nümunədəki nəsihətlər məzmunca fərqlənir. Lakin epik funksiya baxımından oxşardır. Hər iki qadının nəsihətinin mahiyyətində cəmiyyətin həyatına sosial-mənəvi harmoniya gətirən hərəkətlərin təbliği mühüm yer tutur. Hər iki nəsihətin məzmununda fərdilik yoxdur. Eposdakı ananın nəsihəti Oğuz-Türk dövlətçilik ədəbinə əsaslanmış, poemada türk milli kimliyi olan Məhin Banunun verdiyi nəsihət də Oğuz-Türk dövlət əxlaqını əxz edir. Çünki Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında obrazların simasında yeni bədii xarakter yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Şair məqsədli şəkildə Məhin Banu obrazına Oğuz-Türk türk epik folklor ənənəsində mövcud olan milli kimlik xarakterindən poetik bəzəklər vurmuşdur. Məhin Banu obrazı vasitəsi ilə türk qadın hökmdar kimliyinin xarakterini bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı, N. Ön söz / Ə.Nəcəfzadə. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, s.3-9
2. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – 368 s.
3. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – 401 s.
4. Mübariz, M. Nizami əsərlərində azad qadın obrazı // “Ədəbiyyat qəzeti”, – 10 mart, – 1938
5. Nüsnüslü, T. Tədqiqat yalan götürmür // “Elm və həyat” jur., – № 3, – 1990, – s. 19-22
6. Nəcəfzadə, Ə. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında / Ə.Nəcəfzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 224 s.
7. Qafarlı, R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU nəşri, – 2002, – 758 s.
8. Qafarlı, R. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vahidləri: dini-mifoloji düşüncə kontekstində / Nizami Gəncəvi və folklor (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Nurlan, – 2013, – 36-64
9. Qafarlı, R. Mifologiya (6 cild). Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, I cild, – 454 s.
10. Rzasoy, S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti / S.Rzasoy. – Bakı: Ağrıdağ, – 2003, – 211 s.
11. Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst / S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2008, – 188 s.
12. Rzasoy, S. Oğuz mifologiyası / S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2009, – 363 s.

13. Yusifli, X. "Xosrov və Şirin" poeması ilə bağlı bəzi uydurmalar və həqiqətlər // Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 593-596

РЕЗЮМЕ

Улькар БАХШИЕВА

*Типологический анализ женских персонажей в поэме Н. Гянджеви «Хосров и Ширин» на примерах тюркских эпосов**Ключевые слова: Низами, эпос, женщина, тюрк, анализ*

В статье анализируются образы правящих женщин в поэме Низами Гянджеви «Хосров и Ширин» в сравнительном плане с тюркскими эпическими традициями. В поэме «Хосров и Ширин» поэт целенаправленно использовал тюркские эпические традиции в описании национального самосознания героев в части «Предостережение Махин Бану Ширин». Совет Махин Бану Ширин имеет двоякое значение. Первое — это совет, данный теткой в статусе матери своей племяннице, а второе — нравственный, «урок государственной мудрости», данный правителем князю. Махин советует Бану Ширин вести себя умеренно в соответствии с турецким государственным этикетом с политической и моральной точки зрения. Мы можем считать, что этот элемент в Маснави исходит из турецких эпических традиций. Хотя эта часть поэмы и совет жены Дирса-хана своему сыну в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» различны по содержанию, но по эпической функции они идентичны. Обе женщины-матери призывают своих детей поступать правильно в семье, государстве и обществе. В содержании обоих советов нет индивидуальности, они основаны на огузско-тюркском государственном искусстве.

SUMMARY

Ulker BAHSIYEVA

*Typological Analysis of Female Characters in N. Ganjavi's "Khosrov and Shirin" and Turkish Epic Examples**Keywords: Nizami, epos, woman, Turk, analysis*

In the article, the images of ruler women in Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin" are analyzed in a comparative manner with Turkish epic traditions. In the poem "Khosrov and Shirin", the poet purposefully used Turkish epic traditions in the description of the heroes' national identity in the part "Mahin Banu's warning to Shirin". Mahin Banu's advice to Shirin has twofold significance. The first is the advice given by an aunt in the status of a mother to her niece, and the second is a moral "lesson of statesmanship" given by a ruler to a prince. Mahin Banu advises Shirin to behave moderately in accordance with Turkish state etiquette from a political and moral point of view. We can consider this element from masnavi coming from Turkish epic traditions. Although this part of the poem and the advice given by Dirs Khan's wife to his son in the epic "Kitabi-Dada Gorgud" are different in content, they are identical in terms of epic function. Both women-mothers call their children to do what is right in the family, state, and society. There is no individuality in the content of both advices, they are based on Oghuz-Turkish statecraft.